

ระดับชาติ

ด้านพุทธศาสนาและปรัชญา

ห้องประชุมย่อยที่ ๕ ห้อง ๔๐๗

อาคาร ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

National Conference Group 05 : Buddhist Studies and Philosophy

(Room 407)

ผู้ทรงคุณวุฒิ :

๑. ศาสตราจารย์ ดร.ประยงค์ แสนบุราณ

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

๒. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ฉลอง พันธจันทร์

มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

การตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ
A Study The Interpretation of Idappaccayata According to Buddhadasa
Bhikkhu's Views

ดร.เสฐียร ทังทองมะดัน*

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการศึกษาการตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุมีวัตถุประสงค์การศึกษาคือ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในพระพุทธรศาสนา และ ๒) เพื่อศึกษาการตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ จากการศึกษาพบว่า อิทัปปัจจยตา เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญเรื่องหนึ่งในพระพุทธรศาสนา เป็นหลักคำสอนที่อธิบายเรื่องกฎธรรมชาติ ที่เกี่ยวเนื่องกับเรื่องความจริงและเรื่องของชีวิตหัวใจสำคัญของอิทัปปัจจยตา คือ การที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย จึงมีสิ่งนี้เกิดขึ้น หรือเป็นสิ่งที่อธิบายความเกิดดับของสรรพสิ่ง พุทธทาสภิกขุตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาไว้ ๒ ลักษณะคือ ๑) ในลักษณะสังขธรรม คือมองว่า อิทัปปัจจยตา มีลักษณะเหมือนปฐมเหตุของสรรพสิ่ง สรรพสิ่งล้วนอยู่ภายใต้กฎเดียวกันคืออิทัปปัจจยตา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คืออิทัปปัจจยตาเป็นพระเจ้าในความหมายว่า เป็นต้นกำเนิด คอยควบคุมสรรพสิ่ง ๒) ในลักษณะที่เป็นจริยธรรม คือมองว่า คำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา สามารถนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ เน้นให้เกิดประโยชน์ในการปฏิบัติชีวิตประจำวันเป็นสำคัญ

คำสำคัญ: อิทัปปัจจยตา

Abstract

This Article is to study of the interpretation of Idappaccayata according to Buddhadasa Bhikkhu's views. The objective of this Article is 1) the concept of Idappaccayata in Buddhism, and 2) the interpretation of Idappaccayata according to Buddhadasa Bhikkhu's views. The result from to study are found that Idappaccayata is the important teaching in Buddhism. It indicates about the law of nature concerning with the truth and life's truth. The important concept of Idappayata is when this happens, this will be happen. It is to explain the happening and the outage of everything.

* อาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

Idappayata is interoperated by Buddhadasa Bhikkhu in two ways : 1) In the truth facet : that is Idappayata is like the first cause of everything. Everything is under the law of Idappayata that is the God as the origins and controls everything. 2) in the Ethical facet : Idappayata can be practiced in the daily life. When the person understands this. They will understand the relation of the cause and condition. They understand that everything is relation.

Keyword: Idappayata

๑. บทนำ

บรรดาพระธรรมเทศนามากมายของท่านพุทธทาสภิกขุ (พ.ศ.๒๔๔๙-๒๕๓๖) มหาสมณะผู้ทุ่มเทชีวิตสร้างสรรค์ผลงานด้านพระพุทธศาสนามากกว่าครึ่งศตวรรษ จนเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่พุทธศาสนิกชนภายในและภายนอกประเทศนั้น มีทั้งหนังสือที่เขียนเป็นความเรียงอย่างกระชับงดงาม และเป็นหนังสือบนธรรมาสัน อันเกิดจากการอัดเทปธรรมเทศนาแล้วถอดออกมาพิมพ์เผยแพร่ ล้วนเป็นอาหารทางปัญญาที่มากด้วยคุณค่า สร้างคุณูปการอันใหญ่หลวงทางด้านจิตวิญญาณ ความศรัทธาต่อศีลธรรม การปลูกฝังมนุษยธรรม และเสริมสร้างสติปัญญาในการแสวงหาความจริงแท้ของชีวิต งานชิ้นเอกของท่านพุทธทาสภิกขุศึกษารวบรวมจากพระไตรปิฎก และเชื่อมร้อยพระพุทธรวณะที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้ในที่ต่าง ๆ มาเชื่อมโยงเข้าไว้เป็นหมวดหมู่แล้วอธิบายให้แจ่มแจ้งกระจ่างเป็น “แก่นปรัชญา” ของพุทธศาสนาเป็น “วิธีคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ของพระพุทธศาสนา” เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา และเป็นกฎเหนือกฎทั้งปวงคือหลักธรรมที่ว่าด้วยเรื่อง “อิทัปปัจจยตา” ดังนั้น ในบทความนี้ ผู้เขียนจะได้ศึกษา ในประเด็นเรื่องอิทัปปัจจยตาในพระพุทธศาสนา และการตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

๒. แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในพระพุทธศาสนา

อิทัปปัจจยตา เป็นหลักธรรมที่พุทธทาสภิกขุให้ความสำคัญอย่างยิ่ง ในบันปลายของชีวิตท่านจะเทศนาเรื่องนี้อย่างจริงจัง ในการสนทนาธรรมกับปัญญาชนทั้งไทยและเทศและนักบวชในศาสนาอื่น พุทธทาสภิกขุปรารถนาให้นักคตินักเขียนหรือนักวิชาการเรียนรู้หลักอิทัปปัจจยตา และท่านได้ใช้หลักอิทัปปัจจยตาเป็นธรรมหรือสื่อในการสมานความคิดเข้ากับหลักธรรมของศาสนาอื่น ๆ พุทธทาสภิกขุ เน้นอยู่เสมอว่า พุทธบริษัทจะต้องเรียนรู้หลักอิทัปปัจจยตาและกล่าวถึงคำนี้บ่อยในฐานะเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะอิทัปปัจจยตาเป็นทั้งวิธีคิดและหลักปรัชญาที่นำไปสู่การบรรลุธรรมได้

กฎอิทัปปัจจยตา ถือเป็นหัวใจปฏิจลสมุปบาท มีใจความดังนี้

อิมสมี สติ อิทั โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี

อิมสสุปปาทา อิทํ อุปปชติ เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

อิมสมิ อสติ อิทํ น โหติ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี

อิมสส นิโรธา อิทํ นิรุชฌติ เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป^๑

อิทัปปัจจยตา คือคำย่อของเรื่องปฏิจจสมุปบาท โดยมีใจความแต่เพียงว่า "เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ ย่อมเกิดขึ้น" ตลอดถึงปฏิปักษ์กันที่กลับกันอยู่ด้วยในตัว คือว่า "ถ้าไม่มีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ ก็ไม่เกิดขึ้น" ถ้าจะกล่าวในรูปของปฏิจจสมุปบาท ก็กล่าวยืดยาว โดยขยายออกไป ตั้งแต่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร,สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ กระทั่งชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส, พร้อมทั้งฝ่ายดับที่ว่า เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ, เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ กระทั่งเพราะชาติดับ ขรามรณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส จึงดับ, ดังนี้

ความสำคัญของเรื่องนี้ ที่สังเกตได้จากพระพุทธรูปปางคันถะ ก็คือมุ่งหมายจะขจัดความเห็นผิด สำคัญผิดว่ามีตัวตน สัตว์บุคคล ตามที่คนเรารู้สึกกันได้เองตามสัญชาตญาณ, หรือที่ยิ่งไปกว่านั้นอีกก็คือ มุ่งแสดงให้เห็นว่า ไม่มีดี ไม่มีชั่ว, ไม่มีบุญ ไม่มีบาป, ไม่มีการได้ ไม่มีการเสีย, และอื่นๆ ที่เป็นคู่ตรงกันข้าม, เพราะนั่นมนุษย์บัญญัติขึ้นเอง ตามความรู้สึกของมนุษย์; โดยที่แท้แล้ว ทั้งหมด ทุก ๆ คู่ ล้วนเป็นเพียงกระแสแห่ง อิทัปปัจจยตา เสมอกันหมด, แม้ที่สุดแต่ปัญหาที่ว่า คนตายแล้วเกิดหรือไม่เกิด ก็จะหมดไปทันที ถ้าเขาเข้าใจเรื่องอิทัปปัจจยตา : ไม่มีคน, ไม่มีการตาย, ไม่มีการเกิด, เป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา, แล้วก็ไปสมมติ หรือบัญญัติ เอาว่า ระยะนั้น เรียกชื่ออย่างนั้นๆ , แล้วก็รู้สึกยึดมั่นถือมั่น จนรู้สึก รัก โกรธ เกลียด กลัว เศร้า ฯลฯ หรืออื่นๆ อีกมากมาย ไปตามความเขลา ของบุคคลผู้ยังไม่รู้เรื่อง อิทัปปัจจยตา นี้ เท่านั้น

อิทัปปัจจยตา สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยของอีกสิ่งหนึ่ง เมื่อสิ่งหนึ่งเกิดทำให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดตาม เมื่อสิ่งนั้นดับอีกสิ่งหนึ่งจึงดับไปด้วย ปัจจัยหมายถึง เครื่องสนับสนุน เช่น เสาเป็นปัจจัยของหลังคา ถ้าไม่มีเสา หลังคาที่อยู่ไม่ได้ ถ้าไม่มีหลังคา เสาก็ไม่มีความประโยชน์ ทั้งเสาและหลังคาเป็นปัจจัยของกันและกันสรรพสิ่งล้วนเกิดจากการที่ปัจจัยมารวมกัน ชีวิตเกิดจากการมาประชุมของขันธ์ห้า องค์ประกอบของขันธ์ห้าต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน ถ้าขาดสิ่งหนึ่งทำให้ชีวิตดับไป เรื่องของ อิทัปปัจจยตา สามารถใช้อธิบายปรากฏการณ์ของการเกิดและดับของสรรพสิ่งได้อย่างดี แม้แต่สิ่งที่เห็นอยู่ทั่วไปในทางโลกและทางธรรม เป็นหัวใจสำคัญในการสร้างและให้กำเนิดสรรพสิ่ง ที่ผู้สนใจอยากเป็นผู้สร้างสรรค์ทางโลกและทางธรรมควรทำความเข้าใจให้ดี

^๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๑/๘๖.

เพราะเหตุดังนี้ พุทธศาสนิกชนจึงได้อธิบายหลักคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาในแง่มุมต่างๆ หรือเป็นการตีความในแง่มุมต่างๆ จึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจว่า พุทธศาสนิกชน ได้ตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาไว้อย่างไรบ้าง

อิทัปปัจจยตา (หรือปฏิจจสมุปบาท) เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นหลักคำสอนที่อธิบายเรื่องกฎธรรมชาติ ที่เกี่ยวเนื่องกับเรื่องความจริงและเรื่องของชีวิตได้เป็นอย่างดี หัวใจสำคัญของอิทัปปัจจยตา คือ การที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย จึงมีสิ่งนี้เกิดขึ้น หรือเป็นสิ่งที่อธิบายความเกิดดับของสรรพสิ่ง พุทธอีกนัยหนึ่ง สรรพสิ่งคืออิทัปปัจจยตา ในความหมายว่า เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปแบบอิงอาศัยกันและกัน คำว่า สรรพสิ่ง ในทางพุทธปรัชญา ครอบคลุมถึงเรื่องธรรมชาติและกฎธรรมชาติ

เมื่อกล่าวถึงกฎธรรมชาติ^๒ จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาเถรวาทเชื่อว่า สิ่งทั้งปวงล้วนเป็นสิ่งที่เป็ธรรมชาติหรือเป็นไปตามธรรมชาติ (Natural thing) ไม่มีสิ่งเหนือธรรมชาติ อย่างพระเจ้าหรือออตตา ทุกสิ่งทุกอย่างต้องดำเนินตามวิถีทางของธรรมชาติอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ วิถีทางธรรมชาติดังกล่าวก็คือลักษณะหรือสภาวะที่เกิดขึ้นแก่สิ่งทั้งหลายในธรรมชาติประจำจนเป็นเหมือน “ระเบียบ” หรือ “กฎ” ที่สิ่งทั้งหลายจะต้องทำตามอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ กฎธรรมชาติหรือธรรมนิยามหมายถึงระเบียบหรือกฎที่ปรากฏในธรรมชาตินั้นเอง กฎธรรมชาติจึงไม่ได้หมายถึง “สิ่ง” หรือ “สิ่งนามธรรม” (abstract entity) บางอย่างที่มาควบคุมบังคับให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามที่สิ่งนั้นต้องการ และไม่ใช่อำนาจที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ผู้ทรงมหิตานุภาพนามาบังคับใช้กับสิ่งทั้งหลายในธรรมชาติ กฎธรรมชาติจึงไม่ใช่สิ่งอื่นใด นอกจากลักษณะหรือปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นประจำในธรรมชาติอย่างสม่ำเสมอ ที่เรียกว่ามีภาวะเอกรูป (uniformity) เหมือนกับกฎแรงโน้มถ่วง (Law of gravity) ของนิวตันที่ “ค้นพบ” จากการสังเกตปรากฏการณ์ธรรมชาติ ในทางทฤษฎี กฎเหล่านี้จึงเป็นทฤษฎีหรือความคิดที่มนุษย์สร้างขึ้นมาอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ

ที่ว่ากฎธรรมชาติ หมายถึงลักษณะหรือสภาวะที่มีประจำในสิ่งทั้งปวง ไม่ใช่ “สิ่ง” บางสิ่งที่มาคอยควบคุมบังคับสิ่งทั้งหลายให้เป็นไปอย่าง ที่สิ่งนั้นต้องการนั้น เพราะพระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่า “สิ่ง” ทั้งปวงต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยที่เรียกว่า “สังขตธรรม” ส่วน “อสังขตธรรม” ที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยมีเพียงอย่างเดียวคือพระนิพพาน เพราะพระพุทธเจ้าตรัสไว้ชัดเจนในอสังขตสูตรว่า อสังขตธรรมคือความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ^๓ และในคัมภีร์กถาวัตถุของอภิธรรมปิฎกก็ยืนยัน

^๒ วัชรระ งามจิตรเจริญ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๕), หน้า ๔๑-๔๒, (อัดสำเนา).

^๓ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๗/๔๕๓.

ความคิดที่ว่าอสังขตธรรมมีพระนิพพานเพียงอย่างเดียว ถ้ากฎเหล่านี้เป็น “สิ่ง” สิ่งหนึ่ง สิ่งนั้นก็ต้องเป็นอสังขตธรรมอีกชนิดหนึ่ง เพราะกฎเป็นสิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลง (ถ้าเปลี่ยนแปลงได้ก็ไม่ใช่อสังข) ซึ่งจะขัดกับทัศนะกระแสหลักของพระพุทธศาสนาเถรวาท และคำว่า “ไตรลักษณ์” หรือ “สามัญญลักษณะ” ที่เป็นคำเรียกกฎธรรมชาติดังหนึ่งในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทก็ใช้คำว่า “ลักษณะ” ซึ่งแสดงว่า กฎธรรมชาตินี้ไม่ใช่ “สิ่ง” สิ่งหนึ่ง แต่เป็นลักษณะหรือสภาวะที่ปรากฏในสังขตธรรมทั้งหลาย

นอกจากนั้น ในอุปปาตสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ตถาคต (คือพระพุทธเจ้า) จะเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น คือสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ตถาคตรู้แจ้งแล้วจึงนำมาตรัสบอกหรือทรงเปิดเผย^๔ พระสูตรนี้แสดงว่า กฎไตรลักษณ์คือ “ความเป็นไปตามธรรมดา” (ธัมมนิยามตา) ที่มีอยู่ประจำในธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้แล้วนำมาเปิดเผยแก่เราทั้งหลาย ไม่ใช่ “สิ่ง” ลึกลับที่คอยบงการสรรพสิ่งอยู่ อย่างไรก็ตาม นักคิดทางพุทธศาสนา บางท่านอย่างท่านพุทธทาสก็มีความโน้มเอียงไปข้างว่าธรรมทั้งหลายเป็น “สิ่ง” สิ่งหนึ่งที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ในธรรมชาติตามที่กล่าวไว้ในหนังสืออิทัปปัจจยตา (ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป)

กฎธรรมชาติที่มีความหมายหรือขอบเขตกว้างหรือเป็นกฎใหญ่ในธรรมชาติซึ่งพระพุทธศาสนาเถรวาทเรียกว่า “ธรรมนิยาม” เหมือนกันมีอยู่ ๒ กฎ คือ กฎแห่งความเป็นเหตุและผลที่เป็นอันเดียวกับกฎปฏิจจสมุปบาท และกฎไตรลักษณ์ เพราะในปัจจุยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงปฏิจจสมุปบาท โดยใช้คำว่า “ความเป็นไปตามธรรมดา”^๕ ซึ่งก็คือคำว่า “ธัมมนิยามตา” ในภาษาบาลีเหมือนกับในอุปปาตสูตร ที่ตรัสถึงไตรลักษณ์ดังอ้างมาแล้วนั้น และทั้งสองกฎนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก เพราะเราสามารถกล่าวได้ว่าความเป็นไปตามเหตุตามปัจจุย ของกฎปฏิจจสมุปบาทแสดงออกมาในรูปของความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาของสิ่งทั้งหลาย หรือมองในอีกมุมหนึ่งก็คือกฎปฏิจจสมุปบาทเป็นพื้นฐานของกฎไตรลักษณ์ เพราะการที่สิ่งทั้งหลายเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ก็เนื่องมาจากการที่สิ่งเหล่านั้นเป็นไปตามเหตุปัจจุยนั่นเอง อย่างไรก็ตาม จากกฎใหญ่เหล่านี้ พระพุทธศาสนาเถรวาทยังแบ่งออกเป็นกฎย่อยอีกชั้นหนึ่ง

จากแนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติเหล่านี้ ทำให้มองเห็นว่า สรรพสิ่งมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันในรูปของเหตุปัจจุย ลักษณะที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันนี้ ถือว่าเป็นกฎธรรมชาติที่ไม่มีใครสร้าง เกิดขึ้นเองและดำรงอยู่ในสรรพสิ่งทั้งสิ่งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม ความเป็นเหตุปัจจุยเช่นนี้ เรียกทางศัพท์วิชาการว่า อิทัปปัจจยตา หรือปฏิจจสมุปบาท

^๔ วจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

ความหมายของอิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุปบาท มีข้อที่พึงทำความเข้าใจเป็นเบื้องต้นก่อนว่า เท่าที่พบในพระไตรปิฎก อิทัปปัจจยตา มักจะอยู่ในรูปของไวยากรณ์ของปฏิจจสมุปบาท คือเป็นคำที่ใช้แทนกัน แต่ความจริง ๒ คำนี้มีความแตกต่างกัน ซึ่งจะได้กล่าวในหัวข้อต่อไป ในหัวข้อใหญ่ มีข้อที่ต้องทำความเข้าใจคือว่า ปฏิจจสมุปบาท กับอิทัปปัจจยตาเป็นอย่างเดียวกันในแง่ที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ที่เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน เมื่อนิยามความหมายของ ๒ คำนี้แล้ว จึงจะได้วิเคราะห์ข้อแตกต่างกัน ซึ่งความแตกต่างนี้แตกต่างเฉพาะในการอธิบายสภาวะของสรรพสิ่งเท่านั้น แต่ในแง่ของความคิดหลักแล้ว ๒ คำนี้เป็นคำเดียวกัน

อิทัปปัจจยตา มีความหมายว่า การที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยจึงมีสิ่งนี้ มาจากคำ ๓ คำคือ อิธ แปลว่า นี่ ปจย แปลว่า ปัจจัย และ ตา ปัจจัย ในภาวตัทธิต ใช้ในความหมายว่า ความเป็น (ภาวนาม) เมื่อมารวมกัน จึงมีความหมายว่า ความที่มีสิ่งเป็นปัจจัย จึงมีสิ่งนี้

ปฏิจจสมุปบาท มาจากคำภาษาบาลีว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ซึ่งประกอบด้วยคำ ปฏิจจ กับคำ สมุปบาท

ปฏิจจ แปลว่า อาศัย สมุปบาท (แยกเปณ ส ร่วม + อุปบาท เกิดขึ้น) แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกัน

เมื่อรวมคำ ๒ เข้าด้วยกัน จึงแปลได้ว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกัน การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอะไร คำตอบก็คือ การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ^๕ โดยธรรม ๑๒ ประการนี้ต่างเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันเกิด ไม่ใช่ต่างฝ่ายต่างเกิดด้วยตัวเอง โดดๆ ปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็ทรงมุ่งหมายที่จะทรงแสดงถึงภาวะที่ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้น ดังจะเห็นได้จากพุทธดำรัสตรัสถึงความอิงอาศัยกันของหลักธรรมในปฏิจจสมุปบาท เช่น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เป็นต้น^๖

ฉะนั้น จึงสรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาท มุ่งถึง อาการที่ธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชา อาศัยกันและกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน

ทฤษฎีปฏิจจสมุปบาท คือทฤษฎีหรือหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับการอิงอาศัยกัน หรือความเป็นเหตุและผลของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะสิ่งที่ประกอบด้วยขั้น ๕ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นทฤษฎีที่ว่าด้วยกฎปฏิจจสมุปบาท ตามทฤษฎีนี้ กฎปฏิจจสมุปบาท หรือกฎอิทัปปัจจยตาคือกฎแห่งความเป็นเหตุและผลของสิ่งที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยคือสังขตธรรมทั้งปวง สิ่งทั้งปวงต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นในการเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปหรือเปลี่ยนไปตาม

^๕ บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : พระญาณการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑.

^๖ ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๑-๒. (เทศนาสูตร).

ความเปลี่ยนแปลงของเหตุปัจจัย กล่าวอีกอย่าง ปฏิจจสมุปบาทก็คือความสัมพันธ์โดยการเป็นเหตุและผลต่อกัน (causal relation) ของสิ่งที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย หรือสิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นในฐานะเป็นเหตุและผลของกันและกัน (ปฏิจจสมุปปन्नธรรม) ตามทฤษฎีปฏิจจสมุปบาทจึงไม่มีสิ่งที่อยู่ได้ด้วยตัวเองที่ปรัชญาตะวันตกเรียกว่า “สภาวะ” (substance) หรือสิ่งที่เรียกว่า “สิ่งสัมบูรณ์” (the absolute) หรือ “สิ่งมีจริงสูงสุด” (Ultimate Reality) ซึ่งรวมถึงสิ่งที่เรียกว่า “อตตะ” หรือ “อาตมัน” ในปรัชญาอินเดียด้วยนั่นเอง

ทฤษฎีปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นว่าสภาวะตามธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายมีลักษณะสำคัญอยู่ ๓ ประการคือ

(๑) **ผลทุกอย่างต้องมีเหตุ** หมายความว่าปรากฏการณ์หรือสิ่งในธรรมชาติทั้งปวงต้องมีเหตุเกิด ไม่สามารถเกิดหรือมีอยู่ได้ด้วยตัวเอง กระบวนการของสิ่งที่เป็นเหตุและผลจึงไม่มีจุดเริ่มต้น แรกสุดนักคิดบางรายเห็นว่าจะต้องมีจุดเริ่มต้นคือปฐมเหตุ (first cause) เช่น อาริสโตเติล และเซนตทอมัส อไควนัส เห็นว่ามีปฐมเหตุหรือสิ่งเคลื่อนไหวแรกสุด ที่ทำให้สิ่งอื่น ๆ เคลื่อนไหวโดยตัวเองไม่ต้องมีสิ่งอื่นมาทำให้เคลื่อนไหว ตามทฤษฎีปฏิจจสมุปบาท สิ่งที่เกิดขึ้นทุกอย่างจึงไม่ได้เกิดขึ้นลอยๆ อย่างไร้สาเหตุ

(๒) **เหตุไม่บังคับผลตายตัว** หมายความว่า แม้ผลทุกอย่างจะต้องมีเหตุเกิดแต่เหตุทุกอย่างไม่ได้บังคับผลให้ต้องเกิดตามมาเสมอไป เช่น การปลูกต้นไม้เป็นเหตุให้เกิดต้นไม้ แต่ไม่แนเสมอไปว่าต้นไม้จะต้องเกิด เพราะบางครั้งเราปลูกต้นไม้แต่ต้นไม้ไม่เกิดหรือไม่งอกงามขึ้นมาก็มี ทั้งนี้เพราะการที่เหตุใดเหตุหนึ่งจะทำให้เกิดผลได้จะต้องอาศัยเงื่อนไขอื่น ๆ อีกมาก เช่น ต้องไม่มีคนหรือสัตว์มาทำลาย การที่บุตรของเนมารดาไปซื้อขนมเป็นเหตุให้เกิดการให้เงินของมารดา แต่บางครั้งมารดาก็ไม่ให้เงินอาจจะเป็นเพราะมารดามีเงินไม่พอที่จะให้ หรือเป็นเพราะมารดากำลังอารมณ์ไม่ดีอยู่ก็ได้ การให้ผลของกรรมก็เช่นกัน การทำบุญหรือบาปอย่าใดอย่างหนึ่งจะให้ผลหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่ว่าเราทำกรรมใหม่เช่นใด ดังนั้นพุทธศาสนาจึงจัดเป็นนิตินิยมแบบอ่อน

(๓) **ความเป็นวัฏจักรของกระบวนการเหตุผล** กระบวนการของความเป็นเหตุและผลในธรรมชาติดีลักษณะเกิดซ้ำไปมาหรือหมุนเวียนเป็นวัฏจักร เช่น กิเลสทำให้เราทำกรรม กรรมก็ทำให้เราได้รับผลกระทบหรือวิบากของกรรม ผลของกรรมทำให้เราเกิดกิเลสและทำกรรมอีก หรือแม่น้ำลำธารทำให้เกิดเมฆ เมฆทำให้เกิดฝน แล้วฝนก็กลับมาทำให้เกิดแม่น้ำลำธารอีก กระบวนการของเหตุและผลในลักษณะเป็นวัฏจักรนี้ทำให้ไม่มีปฐมเหตุ^๗

ความต่างกันของปฏิจจสมุปบาทและอิทัปปัจจยตา สภาวะที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทมีหลายแง่มุมหรือหลายลักษณะให้เรากำหนดได้ จึงมีคำหลายคำที่ใช้เป็นโวพจน์เรียก

^๗ วัชร งามจิตรเจริญ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๔๓-๔๔.

สภาวะดังกล่าวนี้ ซึ่งแม้จะเป็นไวกงกันและกันได้ แต่ก็มีนัยหรือลักษณะที่เน้นต่างกัน ดังจะได้นำมากล่าวดังนี้

เมื่อกล่าวโดยทั่วไป คำว่า “ปฏิจจนสมุปบาท” เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เรียกกฎหรือความจริงนี้โดยตรง ส่วนคำอื่น อาทิเช่น “ตถตา” และ “อิทัปปัจจยตา” เป็นคำที่ใช้ขยายความหรือเป็นไวกงของคำว่า “ปฏิจจนสมุปบาท” ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ในปัจฉิมสูตร ที่ตรัสไว้ว่าพระองค์จะทรงแสดงปฏิจจนสมุปบาทและตรัสสรุปว่า

...ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญตถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาฉะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจจนสมุปบาท^๙

พระพุทธพจน์ที่ยกมานี้แสดงว่า “ปฏิจจนสมุปบาท” เป็นชื่อรวมสำหรับเรียกกระบวนการธรรมชาตินี้ โดยมีคำอีก ๔ คำคือ “ตถตา” “อวิตถตา” “อนัญญตถตา” และ “อิทัปปัจจยตา” เป็นคำอธิบายลักษณะของกระบวนการหรือความจริงนี้ ซึ่งจะถือว่าเป็นคำไวกงกันและกันก็ได้ ดังที่มีการใช้คำว่า “อิทัปปัจจยตา” แทนคำว่า “ปฏิจจนสมุปบาท”

จากที่กล่าวมา คำว่า “ปฏิจจนสมุปบาท” จึงเป็นคำที่ใช้เรียกสภาวะหรือกระบวนการตามธรรมชาตินี้โดยตรง โดยมีคำอื่นอีก ๔ คำ เป็นคำบรรยายลักษณะของสภาวะอันนี้ซึ่งถือเป็นไวกงของคำว่า “ปฏิจจนสมุปบาท” ก็ได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อเราพิจารณาลักษณะต่าง ๆ ของกระบวนการอันนี้พร้อมกับความหมายของคำว่า “ปฏิจจนสมุปบาท” และ “อิทัปปัจจยตา” พอจะบอกได้ว่า คำ ๒ คำนี้มีความต่างกันโดยใช้แสดงลักษณะหรือแง่มุมที่ต่างกันของสภาวะอันเดียวกันนี้

คำว่า “ปฏิจจนสมุปบาท” แปลตามศัพท์ว่า “การเกิดขึ้นพร้อมกันโดยอิงอาศัยกัน” กล่าวอีกนัยหนึ่งคืออาการที่เหตุการณ์อันหนึ่งเกิดขึ้นจากการอาศัยกันและกันของสิ่งที่เป็นเหตุปัจจัยของกันและกันที่เรียกว่าความเป็นปัจจัยแบบอัญญมัญญปัจจัย เหมือนการตั้งอยู่ของไม้ ๓ เส้าที่เกิดขึ้นเพราะไม้ ๓ อันตั้งพิงกันหรือค้ำยันกันและกันไว้ทำให้ไม้แต่ละอันตั้งอยู่ได้ ไม้แต่ละอันจึงต่างอิงอาศัยไม้อื่นอันหนึ่งหรือต่างก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกันในการตั้งอยู่นั้น และเหมือนการขึ้นและลงของไม้กระดานหกที่การขึ้นและลงของไม้แต่ละข้างต้องอาศัยกัน เช่น การที่ไม้ด้านซ้ายลงทำให้ไม้ด้านขวาขึ้น แต่การที่ไม้ด้านขวาขึ้นก็เป็นเหตุให้ไม้ด้านซ้ายลงได้ด้วยเช่นกัน ดังนั้น ปฏิจจนสมุปบาทจึงหมายถึงความเป็นเหตุและผลแบบต่างฝ่ายต่างอาศัยกัน (mutual causality) จัดเป็นความสัมพันธ์แบบสองทาง (two-way relation) ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบทางเดียว (one-way relation)

อย่างไรก็ตาม ถ้าเราแปล “ปฏิจจนสมุปบาท” แค่ว่า “การอาศัยกันและกันเกิดขึ้น” คำว่า “ปฏิจจนสมุปบาท” จะมีความหมายมากกว่าแค่การอาศัยกันและกันในขณะเดียวกัน

^๙ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕. (ปัจฉิมสูตร).

อย่างที่เพิ่งกล่าวมา เพราะยังอาจหมายถึงการอาศัยกันและกันแบบกลับกันเป็นเหตุและผลหรือเป็นเหตุและผลแบบวนกลับไปกลับมา เช่น วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในกรณีนี้วิญญาณเป็นเหตุ ส่วนนามรูปเป็นผล แต่นามรูปก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณด้วยเช่นกัน ในกรณีนี้นามรูปกลับมาเป็นเหตุ ส่วนวิญญาณกลายเป็นผล ดังนั้น ความหมายของ “ปฏิจสุมุปบาท” จึงครอบคลุมความเป็นเหตุและผลแบบเกิดขึ้นพร้อมกันและแบบเกิดหมุนวนหรือสลับไปมาซึ่งจะครอบคลุมถึงความเป็นเหตุและผลในความหมายของอิทัปปัจจยตาด้วยเหตุนี้กระมัง พระพุทธเจ้าจึงทรงใช้คำว่า “ปฏิจสุมุปบาท” เป็นชื่อเรียกสภาวะหรือกระบวนการอันนี้

ส่วนคำว่า “อิทัปปัจจยตา” แปลตามศัพท์ว่า “ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัย” มาจากการผสมกันของคำว่า “อิท” (สิ่ง) นี้ คำว่า “ปัจจัย” ที่แปลว่า “ปัจจัย” และคำว่า “ตา” ซึ่งเป็นศัพท์ประเภทปัจจัยที่ใช้แทนคำว่า “ภาวะ” ที่แปลว่า “ความมี” หรือ “ความเป็น” เมื่อรวมกันจึงหมายถึงภาวะหรืออาการที่สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยของอีกสิ่งหนึ่ง นั่นก็คือสิ่งหนึ่งเป็น “เหตุ” ของอีกสิ่งหนึ่งที่เป็น “ผล” เหมือนบิดามารดาเป็นเหตุให้เกิดผลคือบุตร บุตรไม่ได้เป็นเหตุให้เกิดมารดาบิดา หรือเหมือนออกซิเจน ความร้อน และเชื้อเพลิงทำให้เกิดไฟ ไฟไม่ใช่เหตุเกิดของออกซิเจน ความร้อน และเชื้อเพลิง ดังนั้น อิทัปปัจจยตาจึงหมายถึงความเป็นเหตุและผลแบบสิ่งหนึ่งอาศัยสิ่งหนึ่ง จัดเป็นความสัมพันธ์แบบทางเดียว ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบสองทางอย่างในกรณีความสัมพันธ์แบบปฏิจสุมุปบาท แต่ถ้าจะพูดให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ความสัมพันธ์แบบของอิทัปปัจจยตาก็สามารถรวมลงในความสัมพันธ์แบบปฏิจสุมุปบาทได้ เพราะความสัมพันธ์แบบทางเดียวนี้อาจเกิดขึ้นในรูปแบบของวัฏจักรคือหมุนวนสลับกันเป็นเหตุและผลซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของความสัมพันธ์แบบ ปฏิจสุมุปบาท ดังนั้น คำว่า “ปฏิจสุมุปบาท” จึงจะครอบคลุมความหมายและลักษณะของความเป็นเหตุและผลหรือความสัมพันธ์ในด้านเป็นเหตุและผลมากกว่าคำว่า “อิทัปปัจจยตา”

ผู้เขียนเห็นว่า รูปแบบหรือลักษณะของความเป็นเหตุและผลที่เป็นรูปแบบหลักหรือเป็นลักษณะสำคัญก็คือรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล ๒ อย่างนี้ อย่างไรก็ตาม ความเป็นเหตุและผลของสิ่งทั้งหลายยังมีรูปแบบอื่นอีกซึ่งมาพร้อมกับรูปแบบหลักทั้งสองอย่างนี้ คัมภีร์อิทธิธรรมจึงจำแนกความเป็นเหตุและผลออกเป็น ๒๔ อย่าง ที่เรียกกันว่า “ปัจจัย ๒๔” ซึ่งบางคนอาจเข้าใจผิดว่ามีสิ่งที่มาทำหน้าที่เป็นปัจจัย ๒๔ อย่าง ซึ่งที่จริงไม่ใช่เช่นนั้น แต่หมายถึงสิ่งต่างๆ มาสัมพันธ์กันใน ๒๔ ลักษณะมีลักษณะของเหตุปัจจัยและอาร์มณปัจจัยเป็นต้น^{๑๐}

^{๑๐} วัชระ งามจิตรเจริญ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๔๔-๔๖.

คำที่เป็นไวยากรณ์ของ ปฏิจจสมุปบาท ในปัจจยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลายจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (ความจริง) นั้นก็ยังคงอยู่ ยังคงเป็น ัมมจิตตา ัมมนิยามตา อิทัปปัจจยตา ตถตา อวิตถตา อนัญญตตา”^{๑๑}

บรรจบ บรรณรุจิ อธิบายชื่อเรียกปฏิจจสมุปบาท ไว้ในหนังสือ ปฏิจจสมุปบาท ว่า

๑. ัมมจิตตาหรือ ัมมจิตติ คือ ความดำรงอยู่ตามธรรม หมายถึง ความดำรงอยู่ตามปัจจย สิ่งที่ยังดำรงอยู่ตามปัจจยนั้น ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจยให้สังขารดำรงอยู่ สังขารเป็นปัจจยให้วิญญาณดำรงอยู่ วิญญาณเป็นปัจจยให้นามรูปดำรงอยู่ นามรูปเป็นปัจจยให้สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ดำรงอยู่ สฬายตนะเป็นปัจจยให้ผัสสะดำรงอยู่ ผัสสะเป็นปัจจยให้เวทนาดำรงอยู่ เวทนาเป็นปัจจยให้ตัณหาดำรงอยู่ ตัณหาเป็นปัจจยให้อุปาทานดำรงอยู่ อุปาทานเป็นปัจจยให้ภพดำรงอยู่ ภพเป็นปัจจยให้ชาติดำรงอยู่ ชาติเป็นปัจจยให้ชรามรณะดำรงอยู่ เมื่อชาติชรามรณะยังดำรงอยู่แน่นอนว่า โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความร้องไห้คร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) ก็ยังดำรงอยู่ด้วย

๒. ัมมนิยามตา หรือ ัมมนิยาม คือ ความแน่นอนแห่งธรรมหรือความแน่นอนตามธรรม หมายถึง ความแน่นอนแห่งปัจจยหรือความแน่นอนตามปัจจย สิ่งที่ยังแน่นอนตามปัจจยนั้นก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจยให้สังขารเกิดแน่นอน สังขารเป็นปัจจยให้วิญญาณเกิดแน่นอน วิญญาณเป็นปัจจยให้นามรูปเกิดแน่นอน นามรูปเป็นปัจจยให้สฬายตนะเกิดแน่นอน สฬายตนะเป็นปัจจยให้ผัสสะเกิดแน่นอน ผัสสะเป็นปัจจยให้เวทนาเกิดแน่นอน เวทนาเป็นปัจจยให้ตัณหาเกิดแน่นอน ตัณหาเป็นปัจจยให้อุปาทานเกิดแน่นอน อุปาทานเป็นปัจจยให้ภพเกิดแน่นอน ภพเป็นปัจจยให้ชาติเกิดแน่นอน ชาติเป็นปัจจยให้ชรามรณะเกิดแน่นอน เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเกิดด้วยอย่างแน่นอน

๓. อิทัปปัจจยตา คือ ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจย หมายถึง เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มีตาม เมื่อสิ่งที่เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นตาม สิ่งที่มีเมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้ก็มีตาม ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่าเมื่ออวิชชา มีสังขารก็มีตาม เมื่อสังขารมีวิญญาณก็มีตาม เมื่อวิญญาณมี นามรูปก็มีตาม เมื่อนามรูปมี สฬายตนะก็มีตาม เมื่อสฬายตนะมี ผัสสะก็มีตาม เมื่อผัสสะมี เวทนามีตาม เมื่อเวทนามี ตัณหาที่มีตาม เมื่อตัณหา มีอุปาทานก็มีตาม เมื่ออุปาทานมี ภพก็มีตาม เมื่อภพมี ชาติก็มีตาม เมื่อชาติมี ชรามรณะก็มีตาม เมื่อชรามรณะมี โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสก็มีตามด้วย

๔. ตถตา คือความเป็นเช่นนั้น หมายถึง ความเป็นจริงอย่างนั้น สิ่งที่เป็นจริงอย่างนั้น ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็น

^{๑๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕. (ปัจจยสูตร).

ปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ ซึ่งเป็นความจริงที่คงอยู่ตลอดเวลา และเป็นความจริงที่ว่า เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นของจริงที่เกิดมาตามจริง

๕. อวิตถตา คือความเป็นไปไม่ได้ที่จะไม่เป็นเช่นนั้น หมายถึงความเป็นจริงอย่างนั้นไม่ผันแปรไปเป็นความไม่จริง สิ่งที่เป็นจริงโยไม่ผันแปรนั้น ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ และก็เป็นความจริงโดยไม่มีทางผันแปรไปได้อีกที่ว่า เมื่อมีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นจริงที่เกิดตามมาโดยไม่ผันแปร

๖. อนัญญตถตา คือความไม่เป็นอย่างอื่น หมายถึงเป็นอย่างอื่นจากที่เป็นมานี้ไม่ได้ สิ่งที่เป็นอย่างอื่นจากสิ่งที่เป็นมานี้ไม่ได้ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ และก็เป็นอย่างอื่นอย่างที่เป็นมานี้ไม่ได้ ก็คือ เมื่อมีชรามรณะแล้ว โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นจริงตามที่เกิดมาโดยไม่ผันแปรเป็นอื่นไปจากนี้ไปได้

๗. ปัจจยการ คืออาการตามปัจจัย หมายถึง อาการที่เกิดขึ้นตามปัจจัย ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรา มรณะ ต่างเกิดขึ้นตามปัจจัยปรุงแต่ง และเมื่อมีชาติชรามรณะแล้ว โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดตามปัจจัยด้วย^{๑๒}

คำที่ใช้แทน (คำไวพจน์) เหล่านี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่เป็นเหตุและผลของสรรพสิ่งที่อยู่ในฐานะตัวธรรมชาติ กุฎธรรมชาติ แม้จะใช้คำที่ต่างกันแต่ความหมายก็เหมือนกัน

จากที่กล่าวมาทั้งหมด พอจะสรุปได้ว่า หลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทหรืออิทัปปัจจยตาในพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญ และมีเนื้อหาสาระครอบคลุมหลักธรรมทุกหมวดทุกข้อ ปฏิจจสมุปบาท กับอิทัปปัจจยตานี้ หากจะมองในแง่มุมที่ต่างกันก็มองได้ หากจะมองในแง่มุมที่เหมือนกันก็มองได้ จึงดูเหมือนจะมีความไม่แตกต่างในความแตกต่างกัน ในหัวข้อต่อไปจะได้กล่าวถึงการตีความเรื่อง อิทัปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งผู้เขียนจะใช้คำว่าอิทัปปัจจยตา ซึ่งในทัศนะของพุทธทาสภิกขุแล้ว ถือว่า อิทัปปัจจยตามีความหมายกว้างทั่วไป จะใช้กับรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกรณีใดกรณีหนึ่ง ก็ยังได้เป็นกฎวิทยาศาสตร์ทั่วไปก็ได้ ส่วนปฏิจจสมุปบาทนั้น มุ่งหมายใช้เฉพาะเรื่องทุกข์และดับทุกข์โดยตรงในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

๓. การตีความเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

เรื่องอิทัปปัจจยตาที่ผู้เขียนนำมาศึกษา นี้ เป็นหนังสือรวมคำบรรยายเรื่องอิทัปปัจจยตาที่หลวงพ่อบุญทาสได้บรรยายไว้ติดต่อกัน ๑๓ ตอน ระหว่างวันที่ ๑ มกราคม

^{๑๒} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, หน้า ๓-๗.

๒๕๑๕ ถึง ๒๕ มีนาคม ๒๕๑๕^{๑๓} พูดถึงเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะต่าง ๆ ซึ่งเมื่อกกล่าวโดยสรุปแล้ว ฐานะของอิทัปปัจจยตาไม่ว่าจะกล่าวถึงกี่ฐานะก็ตาม ก็จะรวมลงอยู่ในฐานะ ๒ อย่างเท่านั้นคือ ในฐานะเป็นคำบรรยายที่เป็นกลาง ๆ (มีขณธรรมเทศนา) และในฐานะเป็นธรรมบรรยายเรื่องของอนัตตา ฐานะทั้ง ๒ นี้ หากกล่าวขยายต่อไปก็จะได้ ๔ ประเด็นคือ

๑. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นคำอธิบายเรื่องธรรมชาติ
๒. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นคำอธิบายเรื่องกฎธรรมชาติ
๓. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นคำอธิบายเรื่องหน้าที่ที่พึงปฏิบัติ
๔. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นคำอธิบายผลที่เกิดจากการปฏิบัติหน้าที่

ในหนังสือเรื่องอิทัปปัจจยตา พุทธทาสภิกขุได้ตีความอิทัปปัจจยตาในฐานะต่าง ๆ

๑๓ ฐานะ ซึ่งมีรายละเอียดพอจะนำมากล่าวเป็นบางส่วนได้ ดังนี้

๑. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นพุทธพจน์ที่ถูกมองข้าม การตีความในประเด็นนี้ เพื่อต้องการตอบปัญหาว่า หลักคำสอนเรื่องใดที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา พุทธทาสภิกขุ มองว่า หัวใจของพระพุทธศาสนาก็คืออิทัปปัจจยตา เพราะมองว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นอิทัปปัจจยตาทั้งสิ้น ในความหมายว่าต่างอิงอาศัยหรือเป็นปัจจัยแก่กันและกันทั้งสิ้น แต่เรื่องนี้ไม่ค่อยมีใครได้พูดถึง^{๑๔} ไปพูดถึงเฉพาะเรื่องอื่น ๆ อย่างที่เรามักจะได้ยินประเด็นคำถามว่า อะไรคือหัวใจของพระพุทธศาสนา บางท่านก็บอกว่า อริยสัจ ๔ บางท่านก็ไตรลักษณ์ หรือโอวาทปาฏิโมกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘ หลักธรรมเหล่านี้ พุทธทาสภิกขุมองว่า ล้วนแต่มีลักษณะของอิทัปปัจจยตาทั้งสิ้น

ตามที่กล่าวมาตั้งแต่แรกแล้วว่า อิทัปปัจจยตา มีภูมิตำขึ้น ๆ ว่า เพราะมีสิ่งนี้ จึงมีสิ่งนี้ ถ้าเราเอาแนวคิดนี้ไปจับหลักธรรมหลาย ๆ หมวด จะเห็นว่า มีลักษณะการอิงอาศัยกัน หรือเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกันทั้งสิ้น การอิงอาศัยกันนี้ มองได้ทั้งในแง่ของเหตุผล หรือสายเกิดกับสายดับ อย่างเช่นไตรลักษณ์ก็มีลักษณะเป็นเหตุผลของกันคือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ถ้าวิเคราะห์ตามแนว อิทัปปัจจยตาจะเห็นว่า อนิจจัง เป็นเหตุ ทุกข์ เป็นผล (ของอนิจจัง) และ เป็นเหตุของอนัตตา ๆ เป็นผล หรือเป็นบทสรุป หรือ อริยสัจ ๔ ก็แบ่งเป็น ๒ สาย คือสายเกิดกับสายดับคือ ทุกข์ กับ นิโรธ เป็นผล สมุทัย กับ มรรค เป็นเหตุ แม้กระทั่งเรื่องโอวาทปาฏิโมกข์ พุทธทาสภิกขุก็มองว่าไม่ใช่หัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะการสอนให้เว้นชั่ว ทำดี ทำใจให้บริสุทธิ์ ศาสนาไหน ๆ ก็สอนกันทั้งนั้น โอวาทปาฏิโมกข์ของพุทธศาสนาจะแตกต่างจากคำสอนในศาสนาอื่นก็ต่อเมื่อ สอนให้

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๔.) เป็นฉบับที่ผู้เขียนได้ใช้เป็นข้อมูลหลักในบทความนี้

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**. หน้า ๘.

ทำจิตใจให้สะอาด ให้รู้แจ้งในเรื่องอิทัปปัจจยตาเท่านั้น จึงจะประเสริฐบริสุทธิ์จากกิเลส^{๑๕} แต่ก็ยังอยู่ในขอบเขตของอิทัปปัจจยตา อยู่นั่นเอง

นอกจากนี้พุทธทาสภิกขุ ยังมองว่าอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจนุปบาท เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณา หลังจากตรัสรู้ เป็นคำที่พระองค์นำมาเปล่งเล่นเวลาอยู่ว่าง ๆ คล้าย ๆ กับบทเพลงที่ร้องเล่นเมื่อสบายอารมณ์ ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์ตอนเสวยวิมุตติสุข ดังนี้^{๑๖}

โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า แรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ คงไม้โพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในอุรุเวลาประเทศ. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่งด้วยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุข ณ คงไม้โพธิพฤกษ์ตลอด ๗ วัน และทรงมนสิการปฏิจจนุปบาทเป็นอนุโลม และปฏิโลม ตลอดปฐมยามแห่งราตรี ว่าดังนี้

(ปฏิจจนุปบาท อนุโลม)

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมเกิด ด้วยประการฉะนี้.

(ปฏิจจนุปบาท ปฏิโลม)

อนึ่ง เพราะอวิชชาอันแหล่ดับโดยไม่เหลือด้วยมรรคคือวิราคะ สังขาร จึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงดับ เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมดับ ด้วยประการฉะนี้.

อิทัปปัจจยตา ที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา พุทธทาสภิกขุมองว่า เพราะมีความหมายครอบคลุมคำว่า “ธรรม” ทั้ง ๔ ความหมายคือ ตัวธรรมชาตีก็คือ อิทัปปัจจยตา กฎเกณฑ์ของธรรมชาติทั้งหลาย ก็คือ กฎอิทัปปัจจยตา หน้าที่ของมนุษย์ที่จะพึงปฏิบัติต่อกฎเกณฑ์นั้น ก็คืออิทัปปัจจยตา ผลที่มนุษย์จะได้รับออกมาเป็นมรรค ผล นิพพาน ก็คืออิทัปปัจจยตา ฉะนั้น ธรรมทั้งปวงก็คืออิทัปปัจจยตา ไม่ควรยึดมั่นโดยความเป็นตัวกูของกู

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา. หน้า ๑๐.

^{๑๖} วิมहा. (ไทย) ๔/๑/๑-๒.

ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอิทัปปัจจยตา อย่าพึงยึดถือว่าเป็นตัวเราหรือของเรา นี่คือหัวใจของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง^{๑๗}

๒. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นศาสตร์หรือวิชาของโลก

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า อิทัปปัจจยตามีกฎว่า

เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้ย่อมมี

เพราะความเกิดขึ้นของสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี

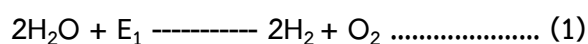
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมดับ

จากคำกล่าวนี้ ทำให้เรามองเห็น ศาสตร์หรือวิชาการทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นตามหลักนี้ทั้งสิ้น พุทธทาสภิกขุ ยกตัวอย่างง่าย ๆ ว่า แม่ครัวเข้าไปในครัว แล้วก็หยิบไม้ฟันมาตีไฟที่เตา แล้วไฟมันก็ลุกขึ้น แล้วนำเอาหม้อข้าวที่ใส่ข้าวสารที่ล้างแล้ว ตั้งบนไฟ เมื่ออยู่ครู่หนึ่ง น้ำก็เดือด เม็ดข้าวก็อ่อนพอที่จะเขี่ยน้ำได้ แล้วในที่สุด ก็เป็นข้าวสุก แล้วก็ตักเอามากินได้ นี่ขอให้ศึกษาดูว่า มันเป็นอิทัปปัจจยตา ทางรูปธรรม^{๑๘}

วิชาการแขนงต่าง ๆ เกิดขึ้นจากการที่มนุษย์ทั้งหลายสนใจปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้น แล้วก็ตั้งคำถามขึ้นโดยอยู่ในกรอบของ What, How, Why กล่าวคือ สิ่งนั้นคืออะไร ? เกิดขึ้นได้อย่างไร ? และ ทำไมจึงเป็นอย่างนั้น ? ความสงสัยเหล่านี้ นำไปสู่การค้นคว้าหาคำตอบ จนกระทั่งได้คำตอบขึ้นมา คำตอบที่ได้มา สามารถตอบคำถามทั้ง ๓ ประเด็นได้ชัดเจน และจบไปเป็นเรื่องราว จึงกลายเป็นศาสตร์แขนงต่างๆ เมื่อเป็นศาสตร์แขนงต่างๆ แล้ว มนุษย์จึงศึกษาศาสตร์เหล่านั้น ในฐานะที่เป็นวิชาการแขนงต่างๆ การจัดแขนงวิชาต่างๆ จัดได้หลายรูปแบบ เช่น จัดแบบ ๓ กลุ่มคือ ๑) กลุ่มวิชาวิทยาศาสตร์ ๒) กลุ่มวิชามนุษยศาสตร์ และ ๓) กลุ่มวิชาศิลปศาสตร์

กล่าวเฉพาะในกลุ่มวิชาวิทยาศาสตร์ ยังแบ่งย่อยได้เป็น ๓ หมวดคือ ๑) วิทยาศาสตร์กายภาพ ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของสิ่งที่ไม่มีชีวิต ในรูปของพลังงาน แสง สี เสียง ความร้อน เป็นต้น ๒) วิทยาศาสตร์ชีวภาพ ศึกษาเกี่ยวกับสิ่งมีชีวิต และพันธุกรรม เรื่องพืช สัตว์ และมนุษย์ ๓) วิชาวิทยาศาสตร์สังคม ศึกษาเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคม ที่เกิดขึ้นโดยมีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง เช่น วิชาสังคมวิทยา มานุษยวิทยา จิตวิทยาสังคม ทัศนวิทยา เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ เป็นต้น ดังจะขอยกตัวอย่างเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์กายภาพเกี่ยวกับวิชาเคมี เช่น

พลังงานที่เซลล์นำมาใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ ได้มาจากพลังงานเคมี ดังสมการต่อไปนี้

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๒๘.

^{๑๘} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๓๓.

E_1 หมายถึง พลังงานไฟฟ้าที่เข้าร่วมในปฏิกิริยาเคมี ซึ่งจะทำให้พันธะระหว่างอะตอมของไฮโดรเจนกับอะตอมของออกซิเจนสลายไป ทำให้โมเลกุลของน้ำแปรสภาพเป็นโมเลกุลของไฮโดรเจนและออกซิเจน นักเคมีเรียกพลังงานที่ใช้ในการสลายพันธะเคมีว่า **พลังงานพันธะ (bond energy)**^{๑๙}

จากตัวอย่างวิชาเคมีที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กัน ความสัมพันธ์อันนี้แหละ ที่อยู่ในรูปของอิทัปปัจจยตา ดังนั้น จึงพอจะกล่าวได้ว่า ไม่ว่ากฎเกณฑ์อะไร วิชาความรู้หรือศาสตร์ใดในโลก ล้วนแต่เป็นไปตามกฎแห่งอิทัปปัจจยตาทั้งนั้น มนุษย์จึงเอามาใช้เป็นประโยชน์ คิอะไร ทำอะไร สร้างอะไรได้ตามความมุ่งหมาย^{๒๐}

๓. อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นตัวเราในทุกความหมายในทุกอิริยาบถ

การตีความอิทัปปัจจยตาในประเด็นนี้ เน้นไปที่ตัวของมนุษย์ ว่ามีความเกี่ยวข้องกับ การเป็น อิทัปปัจจยตา อย่างไรบ้าง โดยเอาตัวของเราเป็นตัวตั้ง แล้วเอากฎอิทัปปัจจยตา มาจับ หากกล่าวถึงกฎ อิทัปปัจจยตาแล้ว พุทธทาสภิกขุ มองว่าอิทัปปัจจยตามี ๓ นัยคือ

นัยที่ ๑ อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎ เป็นกฎของทุกสิ่ง หรือของธรรมชาติทุกอย่าง กฎนี้เป็นสิ่งที่ตายตัว เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในสรรพสิ่ง สรรพสิ่งจะมีกฎประจำที่แน่นอนตายตัว

นัยที่ ๒ อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นไปตามกฎ กิริยาอาการ สภาวะลักษณะอะไรก็ตามที่มันกำลังดำเนินไปตามกฎของสิ่งนั้น ๆ ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย มีลักษณะเป็นสาเหตุ หรือมีปัจจัยปรุงแต่ง ผลักไสให้เป็นไป กล่าวสรุปก็คือสังขธรรมทั้งหลายนั่นเอง

นัยที่ ๓ อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นผล สิ่งที่เป็นผลคือสิ่งที่มนุษย์ต้องการ หรือว่าเป็นสิ่งที่กระทบกระทั่งมนุษย์มากที่สุด เป็นสุขก็มี เป็นทุกข์ก็มี ทั้งสุขทั้งทุกข์ต่างก็กระทบมนุษย์ไปคนละอย่าง ให้ความรู้สึกคนละแบบ ผลเหล่านี้ก็เรียกว่ามีเหตุมีปัจจัย ปรุงแต่ง จึงมีลักษณะเป็นสังขตะด้วยเช่นกัน^{๒๑}

นัยของอิทัปปัจจยตาทั้ง ๓ นัยนี้ มองได้เป็น ๒ ส่วนคือ ส่วนที่เป็นเหตุ กับส่วนที่เป็นผล กล่าวได้ว่า การแบ่งนัยออกเป็น ๓ นัยนี้ เพื่อใช้อธิบาย “ตัวเรา” ว่ามีลักษณะเป็นอิทัปปัจจยตา โดยเขียนเป็นตรรกศาสตร์ได้ ดังนี้

สรรพสิ่ง เป็น อิทัปปัจจยตา

“ตัวเรา” เป็น สรรพสิ่ง

เพราะฉะนั้น ตัวเรา จึงเป็นอิทัปปัจจยตา.

เป็นการมองว่า นัยที่ ๑ เป็นกฎใหญ่ที่คอยควบคุมสรรพสิ่ง นัยที่ ๒ แสดงตัวของนัยที่ ๑ และนัยที่ ๓ เป็นผลของนัยที่ ๒ อธิบายความว่า กฎใหญ่ที่ว่านี้คือกฎอิทัปปัจจยตา

^{๑๙} กระทรวงศึกษาธิการ, หนังสือเรียนวิชาชีววิทยา ว ๐๔๒, (กรุงเทพมหานคร : ครูสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๗.

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๖๒.

^{๒๑} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๖๒-๖๔.

กฎนี้ไม่มีใครสร้าง คล้ายกับเป็นปฐมเหตุของกฎทั้งหลาย สรรพสิ่งต้องอยู่ภายใต้กฎนี้ พอกล่าวถึงนัยที่ ๒ พูดถึงการทำงานของกฎนัยที่ ๑ พอพูดถึงนัยที่ ๓ ก็สะท้อนให้เห็นความเป็นผล ที่เกิดจากการทำงานของนัยที่ ๑

การตีความนัยนี้ มีเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ “ตัวเรา” อยู่ ๓ เรื่องดังจะยกมาเป็นตัวอย่างสัก ๑ เรื่องคือ

เรื่องการเกิด (ชาติ) ซึ่งท่านแบ่งเป็น ๒ อย่างคือการเกิดทางกาย หรือทางรูปธรรม การเกิดลักษณะนี้ จะต้องอาศัยเหตุปัจจัย หรือองค์ประกอบที่ก่อให้เกิดคือ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และมีสตรว์มาปฏิสนธิ หากพร้อมมูลทั้ง ๓ อย่างนี้ การเกิดเป็นมนุษย์ก็เกิดมีขึ้น การเกิดอย่างที่สองคือการเกิดทางนามธรรมหรือทางจิตใจ การเกิดการชนิดหลังนี้ กล่าวถึงการเกิดของจิตที่ไปยึดเหนี่ยวอารมณ์ที่เรียกว่า “กามคุณ ๕” คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เมื่อมีการกระทบ (ผัสสะ) ก็จะเกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน ยึดมั่น จนเกิด ตัวกูของกู กลายเป็นวงจรของความทุกข์และความสุข ดังนั้น การเกิดชนิดที่สองจึงหมายถึงเอาเอาอาการที่เกิดกับจิต การจะเกิดได้ต้องผ่านกระบวนการของผัสสะ --- เวทนา --- ตัณหา --- อุปาทาน เป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันอยู่อย่างนี้^{๒๒}

๔. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นพระเจ้า อิทัปปัจจยตาในฐานะพระเจ้านี้ เป็นการตีความตามแนวคิดของศาสนาอื่น เอาเรื่องพระเจ้ามาเป็นตัวตั้ง แล้วเอาเรื่องลักษณะของอิทัปปัจจยตาไปตีความว่าเป็นพระเจ้า พระเจ้าในความหมายของศาสนากลุ่มเทวนิยม หมายถึงผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครสร้าง เป็นอมตะ อยู่เหนือกาลเวลา เหนือทุกอย่าง ไม่มีลักษณะที่ใครจะพูดได้ว่าเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ เหนือการวิพากษ์วิจารณ์ด้วยโลกียภาษา และมีหน้าที่สำคัญ ๓ ประการคือ เป็นต้นกำเนิดของทุกสิ่งทุกอย่าง แต่พระเจ้าไม่ได้เป็นต้นกำเนิดของใครหรือของสิ่งใด คอยควบคุมสิ่งทั้งหลายให้เป็นไปตามอำนาจของพระองค์ และคอยเลิกล้างสิ่งทั้งหลายทั้งปวงให้หมดไปเสีย^{๒๓} หากมองโดยใช้กรอบหน้าที่ของพระเจ้าแล้ว อิทัปปัจจยตา ก็เป็นเหมือนพระเจ้าในกลุ่มเทวนิยมทั้งหลาย เพราะอิทัปปัจจยตาเป็นทั้งตัวกฎธรรมชาติ ที่เป็นต้นกำเนิดของสรรพสิ่ง คอยควบคุมสิ่งทั้งหลายให้เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ และคอยเปลี่ยนแปลงเลิกล้างสรรพสิ่งให้เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป หรือเสื่อมสลายไปตามหลักของเหตุผลต่างกันแต่เพียงว่า พระเจ้าคืออิทัปปัจจยตาสามารถอธิบายได้ วิพากษ์วิจารณ์ได้ด้วยหลักเหตุผล

๕. อิทัปปัจจยตาในฐานะพระรัตนตรัยและไตรสิกขา การตีความในทัศนะนี้ มุ่งเน้นอธิบายการเกิดขึ้นและการปฏิบัติ พระรัตนตรัยคือแก้วอันประเสริฐ ๓ ประการคือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ การจัดลำดับแบบนี้ ยึดเอาตามการค้นพบเป็นหลัก คือพระพุทธเจ้า

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๖๔-๗๐.

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๙๔-๑๐๐.

ค้นพบพระธรรม แล้วนำพระธรรมมาสั่งสอนแก่พระสงฆ์ จึงเกิดพระสงฆ์ขึ้นมา พุทธศาสนิกชนมองพระรัตนตรัยว่า พระธรรมเป็นสิ่งแรกที่ต้องนึกถึง พระธรรมนี้ควรจะถือว่าเป็นปฐมเหตุ ศาสนาทุกศาสนาล้วนมีปัญหาเรื่องปฐมเหตุ อะไรเป็นปฐมเหตุที่ทำให้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเกิดขึ้น และเป็นไป ศาสนาอื่นเชื่อว่าพระเจ้าเป็นปฐมเหตุ พวกเราก็มองว่ามีพระธรรม มีธรรมเป็นปฐมเหตุ ถ้อยคำในพระไตรปิฎกก็มีว่า ธรรมะมีอยู่ก่อนแล้ว^{๒๔}

พระพุทธรูปเป็นบุคคลคนหนึ่งซึ่งค้นพบธรรมธาตุหรือหลักความจริงที่มีอยู่ก่อน พุทธะจึงเป็นต้นเหตุอีกอันหนึ่ง ซึ่งทำให้ธรรมหรือพระธรรมปรากฏออกมา พระธรรมไม่ปรากฏแก่จิตใจของมนุษย์ ทั้งที่มีอยู่ในที่ทั่วไป หรือในตัวบุคคลนั่นเอง แต่พระธรรมนั้นยังไม่ปรากฏแก่จิตใจของมนุษย์ จนกว่าจะเกิดบุคคลชนิดที่เรียกว่าพระเจ้า เป็นพระพุทธรูปก็เพราะพระธรรม เพราะรู้ธรรม ครั้นรู้ธรรมเป็นพระพุทธรูปแล้ว ก็ทำให้ธรรมะนี้ปรากฏ พระพุทธรูปเป็นเหตุให้พระธรรมปรากฏขึ้นมาในโลก ปรากฏขึ้นในโลก แล้วก็แพร่หลายไปในโลก แล้วทำให้มีประโยชน์เกิดขึ้นแก่โลก เพราะการที่ธรรมมีอยู่ในโลก ประโยชน์ที่เกิดจากการมีพระสงฆ์เกิดขึ้นในโลก คือโลกเต็มไปด้วยประโยชน์ที่สูงส่ง จนกระทั่งเกิดพระสงฆ์ ถ้าไม่มีพระพุทธรูปก็ไม่มีพระสงฆ์... แต่ว่าถ้าไม่มีพระพุทธรูป พระธรรมก็ไม่ปรากฏแก่จิตใจของมนุษย์ธรรมดา^{๒๕}

สรุปความว่า การเกิดพระรัตนตรัย ต่างมีความสัมพันธ์กัน ดังนี้ พระพุทธรูป ค้นพบพระธรรม แล้วนำพระธรรมมาสั่งสอนชาวโลก จนกระทั่งเกิดพระสงฆ์ กระบวนความสัมพันธ์เช่นนี้ อยู่ในรูปของอิทัปปัจจยตา

ส่วนเรื่องไตรสิกขา ต่างก็มีความสัมพันธ์กันแบบอิงอาศัยกันและกัน กล่าวคือ ศีลเป็นความเป็นอยู่อย่างถูกต้อง ทางกาย ทางวาจา ทั้งส่วนตัวและส่วนสังคม สมาธิคือความมีจิตใจที่อบรมดีแล้ว คือมีสมรรถภาพแล้วก็จะมีความสุขตามธรรมชาติ ผลที่ได้จากสมาธิคือใจที่มีสมรรถภาพและมีความสุข จากนั้นก็จะทำให้มีปัญญา ความรอบรู้ เข้าใจในสิ่งที่ควรรู้ ในที่นี้ก็คือการรู้เรื่องอิทัปปัจจยตา ความสัมพันธ์กันของไตรสิกขาในรูปของอิทัปปัจจยตา จะเห็นได้จากคำบอกอนุสาสนในการอุปสมบท คือ

ตตล สิลปริภาวิโต สมาธิ มหปฺปโล มหานิสฺโส สมาธิปริภาวิตา ปญญา มหปฺปลา โหติ มหานิสฺสา ปญญาปริภาวิตํ จิตฺตํ สมมเทว อาสเวหิ วิมฺจุจติ เสยฺยถิทํ. กามาสวา ภวาสวา อวิชาสวา...^{๒๖}

ในไตรสิกขานั้น สมาธิ อันศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิอบรมแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มากจิตอันปัญญาอบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายโดยชอบ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชาสวะ...

^{๒๔} พุทธศาสนิกชน, *อิทัปปัจจยตา*, หน้า ๒๐๙-๒๑๐.

^{๒๕} พุทธศาสนิกชน, *อิทัปปัจจยตา*, หน้า ๒๑๒.

^{๒๖} อ้างใน ธ.ธรรมศรี, *พุทธมนต์พิธี*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลื่องเสียง, มปป.), หน้า ๒๑๘.

ที่กล่าวมานี้ เป็นบางส่วนของ การตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาตามทัศนะของ พุทธทาสภิกขุ^{๒๗} การตีความเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุตามที่กล่าวมาแล้ว และ ยกตัวอย่างการตีความ อิทัปปัจจยตาในฐานะต่าง ๆ พอมองเห็นว่า การตีความของพุทธทาสภิกขุเรื่องอิทัปปัจจยตา มีสูตรคือ ๒-๔-๒ เนื่องจากว่าคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาเป็นคำสอนที่ลึกซึ้งและยากแก่การทำความเข้าใจ เพราะเป็นการอธิบายในแง่วิชาการล้วน ๆ แต่พุทธทาสภิกขุสามารถอธิบายตีความให้ออกมาในรูปของการนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ด้วย สูตรการตีความของพุทธทาส มีสูตร ดังนี้

๒ = หมายความว่า อิทัปปัจจยตา มีฐานะ ๒ อย่างคือ เป็นปรัชญา เป็นศาสนา หรือศีลธรรม ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “...อิทัปปัจจยตานี้ เมื่อยังไม่ได้ปฏิบัติจนถึงที่สุด ยังเป็นการศึกษาให้เข้าใจอยู่ เรื่องนี้จะปรากฏเป็นเรื่องปรัชญา, ครั้นปฏิบัติจนควบคุมสติได้ รู้เท่าทัน ไม่เกิดกิเลสได้ถึงกับเป็นพระอรหันต์แล้วก็หมดความเป็นปรัชญา มาในรูปของศาสนา หรือการปฏิบัติในศาสนาเท่านั้นเอง และยิ่งแถม อาจจะลดลงมาอยู่ในรูปของการปฏิบัติขั้นศีลธรรม ก็ยังได้ กล่าวคือการมีสติไม่พลอ เมื่อตาเห็นรูปเป็นต้นไม่หลงรักหลงเกลียดในรูปที่เห็นนั้น ของบุคคลผู้รักษามโนธรรมเป็นต้น นั้นเอง ชาวตะวันตกศึกษากันแต่ในแง่ของปรัชญาไม่ศึกษาในแง่ที่จะปฏิบัติได้ จึงไม่เข้าถึงตัวพระพุทธศาสนา เข้าถึงตัวพุทธปรัชญา...”^{๒๘} การตีความ อิทัปปัจจยตาในเชิงปรัชญา เช่น อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นพระเจ้า (อภิปรัชญา) เพราะกล่าวถึงเรื่องความจริง หรือ อิทัปปัจจยตาในฐานะพระรัตนตรัยและไตรสิกขา (จริยศาสตร์) เป็นต้น หรือการตีความในส่วนที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น ในฐานะที่เป็นพุทธพจน์ที่ถูกมองข้าม

๔ = หมายความว่า การตีความให้ครอบคลุมความหมายของธรรม ๔ อย่าง ที่ท่านชอบพูดคือ ๑) ตัวธรรม ๒) ตัวกฎธรรมชาติ ๓) การทำหน้าที่ตามธรรมชาติ และ ๔) ผลที่ได้รับจากการทำหน้าที่ การตีความเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ ก็ครอบคลุมความหมายของธรรมทั้ง ๔ อย่างนี้นั่นเอง

๒ = หมายความว่า อิทัปปัจจยตา สามารถตีความย่อลงให้เหลือ ๒ ประการคือ ๑) ในฐานะเป็นคำสอนสายกลาง (มัชฌิมนธรรมเทศนา) กล่าวถึงเรื่องความจริงของสรรพสิ่งในฐานะที่เป็นตัวธรรมชาติ กฎของธรรมชาติ ๒) ในฐานะเป็นหลักจริยธรรม (จริยธรรมเทศนา) กล่าวถึงการนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ให้รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การรู้เท่าทันนี้ จะเป็นเกราะป้องกันไม่ให้คนยึดมั่นถือมั่น รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจนกระทั่งปล่อยวาง สัมกับคำที่ท่านกล่าวอยู่เสมอว่า สัพเพ ธมมา นาลิ อภินิเวสยา สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น

^{๒๗} รายละเอียดทั้งหมดของการตีความเรื่องอิทัปปัจจยตาตามแนวพุทธทาสภิกขุ ดู พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๔)

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**, หน้า (๒๖).

เมื่อกล่าวถึงทฤษฎีการตีความทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการตีความเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ ก็คือหลักการตีความแบบปฏิจสมุปบาท (Interpretation by Dependent Origination) เป็นการตีความแบบเหตุปัจจัย คำว่า “เหตุ” กับ “ปัจจัย” มีความหมายคล้ายกันโดยทั่วไป แต่คัมภีร์เนตติปกรณ์อธิบายว่า เหตุหมายถึงเหตุที่ขาดเสียไม่ได้ ส่วนปัจจัยหมายถึงเหตุจำเป็นที่รองลงมา โดยความหมายทั่วไป คำทั้งสองใช้แทนกันได้ ดังนั้นคำว่าปฏิจสมุปบาทจึงเรียกชื่อได้อีกอย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจยตา หรือปัจจัยการพระพุทธศาสนาจำแนกทฤษฎีอิทัปปัจจยตาออกเป็น ๒ นัยคือ นัยแรก เรียกว่า “ปฏิจสมุปบาท” นัยที่สองเรียกว่า ปฏฐาน...

มีประเด็นปัญหาว่า การที่เหตุปัจจัยอาศัยกันและกันเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าใช้วิธีการนำเสนอให้เห็นข้อเท็จจริงอย่างไร คำตอบคือพระองค์ทรงนำเสนอให้ประจักษ์ภายใต้สูตรที่ว่า “อวิชชาปจยยา สงขารา” และกฎทั่วไปภายใต้สูตรที่ว่า “อิมสมิ สติ อิหิ โหติ อิมสส อุปปาทา อิหิ อุปปชฺชติ” ซึ่งแปลความว่า “เมื่อสิ่งนี้มี จึงมีสิ่งนี้ เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดตามมา” เมื่อพิจารณาแล้ว กฎนี้ประกอบไปด้วย ๒ ส่วนคือ ส่วนแรกเรียกว่า อิมสมิ สติ อิหิ โหติ คือเมื่อพูดว่า เมื่อมีสิ่งนี้จึงมีสิ่งนี้ ประเด็นตรงนี้เป็นตอนหนึ่งของทฤษฎีปฏิจสมุปบาท และส่วนที่สองว่า อิมสส อุปปาทา อิหิ อุปปชฺชติ ซึ่งแปลว่า เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดตามมา ตรงประเด็นนี้เป็นตอนที่สองของปฏิจสมุปบาท นัยวิเคราะห์ที่มี ๒ ส่วนก็คือว่า ตามทฤษฎีปฏิจสมุปบาทนี้มีหลักที่ควบคุมปรากฏการณ์อยู่ ๒ หลัก กล่าวคือหลักแรกคอยควบคุมสถานะของความมีอยู่ ในขณะที่หลักที่สองคอยควบคุมสถานะของการอุบัติขึ้น

พุทธทาสภิกขุ จะตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาในลักษณะของหลักที่ ๒ มากกว่า คือถือว่าสรรพสิ่งมีความอิงอาศัยกัน เพราะมีสิ่งนี้จึงมีสิ่งนี้

๔. บทสรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์การตีความตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ ทำให้มองเห็นภาพรวมของบทความนี้ว่า คำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาเป็นคำสอนที่มีความสำคัญเรื่องหนึ่งของพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่อธิบายกระบวนการเกิดขึ้นของสรรพสิ่งในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย เป็นหลักธรรมที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา สอนเรื่องความเป็นเหตุและผล จากการมองหลักคำสอนเรื่องนี้ ทำให้มองเห็นว่า อิทัปปัจจยตาเป็นหัวใจของธรรมะทุกข้อในพระพุทธศาสนา เพราะธรรมทุกข้อจะเกิดขึ้นลอย ๆ ไม่ได้ จะต้องมีส่วนที่ทำให้เกิดขึ้น ที่อยู่ในวิเสสลักษณะของสภาวะธรรม ๑ ใน ๔ คือมีปัจจุภูฏฐาน (เหตุใกล้) อย่างเช่น การรักษาศีล เกิดขึ้น เพราะมีhiriเป็นเหตุให้เกิด หรือเป็นตัวหนุนให้เกิดขึ้น หิริ เป็นเหตุ การมีศีลเป็นผล อิงอาศัยกันตามหลักของอิทัปปัจจยตา ความอิงอาศัยกันนี้ใช้อธิบายทุกสิ่งในธรรมชาติได้ เมื่ออธิบายให้เห็นความสัมพันธ์กันดังกล่าวนี้แล้ว พุทธทาสภิกขุยังมองต่อไปว่า อิทัปปัจจยตา มีลักษณะเหมือนปฐมเหตุของสรรพสิ่ง ใน

ความหมายว่า สรรพสิ่งล้วนอยู่ภายใต้กฎเดียวกันคืออิทัปปัจจยตา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคืออิทัปปัจจยตาเป็นพระเจ้าในความหมายว่า เป็นต้นกำเนิด คอยควบคุมสรรพสิ่ง การตีความเช่นนี้ เป็นการตีความอิทัปปัจจยตาในแง่สัจธรรม

นอกจากนี้ พุทธทาสภิกขุ ยังตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาในส่วนที่สามารถนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ด้วย จะพบการตีความลักษณะแบบภาษาคนภาษาธรรมแบบนิทานเรียบเรียงแบบภาพปริศนาธรรมเช่น เน้นให้เกิดประโยชน์ในการปฏิบัติชีวิตประจำวันเป็นสำคัญ การตีความเช่นนี้เป็นการตีความในแง่จริยธรรม ประโยชน์จากการศึกษาเรื่องนี้ พุทธทาสเห็นว่า เมื่อประสบกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็รู้เท่าทันความสัมพันธ์ของสิ่งเหล่านั้น กำหนดรู้ตามความเป็นจริง เพื่อปล่อยวาง ไม่ปล่อยให้เกิดตัวกูของกู จนกระทั่งจิตว่างจากความยึดมั่นถือมั่น เพราะเข้าใจกฎอิทัปปัจจยตา การตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา สอดคล้องกับทฤษฎีการตีความในทางพระพุทธศาสนาคือทฤษฎีการตีความแบบปฏิจลสมุปบาท ซึ่งกล่าวถึงเรื่องเหตุปัจจัย หรือจะเป็นทฤษฎีปัจจัยการก็ได้

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

(ก) ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

(ข) ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

กระทรวงศึกษาธิการ. หนังสือเรียนวิชาชีววิทยา ว ๐๔๒. กรุงเทพมหานคร : ครูสภา, ๒๕๓๕.

ธ.ธรรมศรี. พุทธมนต์พิธี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, มปป.

บรรจบ บรรณรุจิ. ปฏิจลสมุปบาท. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พุทธทาสภิกขุ. อิทัปปัจจยตา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๔.

วัชระ งามจิตรเจริญ. พระพุทธศาสนาเถรวาท. กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๕.